

Umetnost zgodnjega srednjega veka je na ozemlju osvobojene Slovenije z ohranjenimi spomeniki razmeroma slabo sporočena. Če upoštevamo, da je bila v tem času še prav posebno vezana na cerkvena naročila in se je tako osredotočevala v cerkvenih stavbah, ki so bile v tem času še lesene in zato za stoletja neodporne, nam je pomanjkanje spomenikov tega časa toliko bolj razumljivo.

Dvoje majhnih zidanih kapelic na Svetih Gorah ob Sotli, posvečenih »zgodnjima«¹ patronoma Juriju in Martinu, je po dosedanjih izsledkih skoraj vse, kar se nam je od arhitekture tega časa ohranilo. V obeh primerih gre za majhna, nepravilno četverkotna prostora za vernike, katerim je gotška doba zamenjala prvotno polkrožno apsido z novim poligonalnim prezbiterijem. Vse kaže, da sta bila prostora že prvotno neobokana in celo brez ravnega stropa, kar z odprtim ostrešjem. Način zidave in ohranjena okna ju poleg značilnih ozkih in polkrožno završenih portalov in ploskovitega, skoraj grafičnega reliefa s človeško figuro, časovno postavljajo na splošno v predromansko dobo.

Obstoj drugih cerkva iz tega časa pa je spomeniško dokazan (po arhivskih virih jih poznamo še več) za zdaj tudi še v Slivnici pri Mariboru in v Batujah na Vipavskem. Na obeh omenjenih krajih so se namreč ohranili trije kosi obdelanih kamnov, okrašeni na prednji ploskvi s plitvim reliefom pletenice, to je vzporedno potekajočih trakov, ki se prepletajo v raznih geometričnih likih in je z njimi dosežena skrajna stopnja ornamentalne krasilne umetnosti. Ta način krašenja se v glavnem omejuje na razne predmete kamnite cerkvene opreme in je po Steletovi kritični sintezi vseh dosedanjih mnenj značilen za čas od 8. do 11. stoletja, pojavlja pa se v veliki množini ohranjenih spomenikov prav na ozemlju nekdanje frankovske države, v kateri sta najvidnejši hrvatska in severnoitalska skupina. Z našima dvema fragmentoma je skoraj dokazan obstoj cerkva v navedenih krajih že v predromanski dobi, hkrati pa je s tem že tudi skoraj izčrpano vse spomeniško umetnostno gradivo zgodnejšega srednjega veka pri nas. Vključitev koroških spomenikov bi to sliko seveda bistveno spremenila, vendar bi to preseгло okvir tega pregleda.

Za pojasnitev vzrokov takega stanja nam dobro služijo zgodovinska dejstva. Za dobo, o kateri govorimo, in posebej za obstoj in nastanek umetnosti so bili odločilnega pomena madžarski navali sredi

10. stoletja. Ti so prekinili graditeljsko dejavnost in uničili že obstoječe spomenike. Cerkvena organizacija, ki je bila po odloku Karla Velikega od leta 811 dalje za naše kraje razdeljena med vplivna območja Ogleja in Salzburga z mejno reko Dravo, je bila tako v svoji dejavnosti za daljšo dobo prekinjena in z njo tudi nanjo vezani umetnostni razvoj. Enajsto stoletje, ki pomeni v zahodni Evropi pravi višek romanske umetnosti, je pri nas še popolnoma mračno in se romantika uveljavi šele s sredino naslednjih sto let. Naše zamudništvo, pa naj bo časovno ali stilno, je prišlo tudi tu do polnega izraza. Tako pade teža naše romanske umetnosti v dobo, ko je drugod gotika že slavila svoj zlati vek.

Vodilna stroka tega obdobja je arhitektura. Po sistematičnem proučevanju njenih spomenikov se je dalo doslej ugotoviti precej nad sto več ali manj ohranjenih arhitektur, povečini namenjenih kultu, in le v nekaj primerih se srečamo s profanimi stavbami, z gradovi, ki so bili kasneje vključeni v velikopotezne razširitve starega jedra. Vzrok, da so se iz tega obdobja kot stilske stavbe v glavnem ohranile le cerkve, je v njih sorazmerno velikem številu, trdnosti uporabljenega gradiva in pa v dejstvu, da je pri njih potreba po bistveni spremembi stavbnega koncepta, ki je tako odločilna za fevdalno in poznejšo meščansko arhitekturo, razmeroma majhna. Sožitje obeh glavnih delov cerkvene stavbe, manjšega prezbiterija, ki je prostor za oltar in redno obrnjen proti vzhodu, ter ladje, ki je na splošno večji pravokotnik, je v bistvu še danes nespremenjeno, čeprav je bilo že medtem, n. pr. v baroku, prostorno združeno v enoto. V romanski dobi pa je ta dvojnost še močno očitna.

Že ohranjeni spomeniki dokazujejo, da je bila samostanska arhitektura v tem času vodilna. Kot kulturna središča so bili vsi samostani naseljeni iz tujine in je z njimi prihajala med nas tudi tuja, visoka umetnost. Res, da se do danes ni nič nespremenjenega ohranilo, a že to, kar se skriva pod prezidavami, je dovolj, da si lahko rekonstruiramo vsaj glavne poteze te umetnosti. Med najpomembnejšimi romanskimi arhitekturami je gotovo bazilika v Stični, na kateri niti barok ni mogel povsem zbrisati njene podobe iz sredine 12. stoletja, saj je ohranjen še ves prvotni koncept. Trojna vzdolžna ladja je v srednjem delu bazilikalno dvignjena in jo na vzhodu križa enako visoka prečna ladja, preko katere se vzdolžni sistem ponovi za širino križiščnega kvadrata in nato zaključi v isti vrsti s tremi polkrožnimi apsidami. Dolgo zleknjeno telo na zunaj neometane stavbe iz rezanega lehnjaka je dobilo nekaj višinskega vzpona šele z gotskim zvonikom. Notranjščini so dali zahtevano redovno preprostost zidani slopi z raz-

petimi polkrožnimi loki, ki so delili ladje, prekrите z ravnimi lesenimi stropi, medtem ko so bili obokani le korni kvadrat, obe kapeli ob njem in vse tri apside. Tako je stavba v florisu ponovila stari clunyski tip, čeprav je red istočasno drugod že uveljavil svoje gradbene posebnosti in je v njih že skoraj zmagala gotika.

Ne dosti za Stično je bila ob koncu stoletja v žičkem samostanu pri Konjicah dograjena cerkev prve kartuzijanske naselbine v srednji Evropi. Njeni graditelji so iz Francije prinesli naprednega stavbnega duha in so v času, ko so bili pri nas ravni leseni stropi še skoraj edini način prekrivanja prostora, uporabili v svoji tipični enoladijski cerkvi že križne rebraste oboke. Kakšna je bila ta francoska arhitektura na naših tleh, ki so jo pozneje gotizirali in je danes razvalina, lahko spoznamo iz manjše, gostom namenjene cerkve iz istega časa v bližnjem Špitaliču. V celoti obokana kaže v obočnih konstrukcijah vso naprednost takratne francoske arhitekture, ki že napoveduje gotiko, katera pa se je pri nas na splošno uveljavila skoraj sto let pozneje.

Tem vzorom med nas presajene tuje umetnosti domači mojstri še dolgo niso mogli slediti. V vrsti celo večjih cerkva so vedno znova ponavljali dobro znani tip triladijske slopne bazilike z ravnimi stropi, brez prečne ladje, s čimer se Slovenija poleg množice manjših arhitektur vključuje med dežele srednje Evrope. Iz tega okolja ni zrastle samo samostanska cerkev v Gornjem gradu, temveč tudi vrsta župnih ali mestnih cerkva v Ljubljani, v Mošnjah, Šmarju na Dolenjskem, Starem trgu pri Ložu in v Mariboru in tudi Ptujška proštijaska cerkev. Če smo poprej rekli, da je prezbitერიj redno na vzhodni strani ladje, potem je stavba, ki ima nad takim prezbitერიjem pozidan zvonik, gotovo posebnost, saj zvoniki na splošno v tem času še niso običajni. Tako trdno s cerkvenim telesom spojen zvonik je pravo nasprotje italijanskih kampanilov, ki stoje samostojno poleg cerkve.

Med enoladijskimi cerkvami z »vzhodnimi zvoniki« naj omenim vsaj Dravograd, Vuzenico, Laško, Veliko Nedeljo in Šmartno na Pohorju, ki že po geografski legi kažejo na to, da jih je k nam posredovala Koroška, kjer je ta stavbni tip zastopan z mnogimi primeri. Njegova poenostavitev je kvadratni prezbitერიj, ki je lahko ravno krit, banjasto obokan, ali pa z rebri križnega oboka, preko katerega preide ta tip ob spremembi profila reber naravnost v gotiko. Poleg doslej omenjenih oblik romanske arhitekture pa je ona s polkrožno apsidno gotovo najbolj znana. Zgornja Draga pri Stični, Draga pri Beli cerkvi, Jakovica in Glinek so med mnogimi ohranjenimi le nekateri primeri.

Poleg teh, lahko bi rekli splošno evropskih oblik male arhitekture, pa imamo tudi nekaj redkejših primerov. Tu mislim na dvonadstropno kapelo na Malem gradu v Kamniku, na okrogle kapele v Kopru, na Muti in v prekmurskem Selu, pa na one majhne okrogle stavbe, ki jih imenujemo kostnice in so postavljene na pokopališčih v službi pokojnih. Posvečene sv. Mihaelu, so v spodnjem prostoru služile za shrambo kosti ob prekopu grobov, zgoraj pa je bila kapela z oltarjem. V romanski dobi so stale ob vsaki farni cerkvi, do danes pa so se ohranile samo v Jarenini, v Libeličah in v Gorenjem Mokronogu.

Če se vsi naštetih stavbni tipi več ali manj vključujejo v ostalo evropsko gradivo, pa je naša istrska arhitektura tega časa bolj samo-svoja. Naj gre za triladijsko, v celoti banjasto obokano cerkev v Hrastovljah ali pa za enoladijsko podružnico v Zanigradu, v obeh primerih moramo njune sorodnike iskati v lokalni istrski tradiciji, a vzore zanje daleč vzhodno od tod, pa čeprav segajo podobni spomeniki z Vitovljami celo na Vipavsko, z Goljevico v Soško dolino in s Kosečem že v gotski izvedbi prav pod vzhodno Krna. Prav ta istrska skupina je nekak protipol poprej omenjenim vzhodnim zvonikom, katerih področji drugo drugega izključujeta in je s tem vsaj v malem nakazana dvopolnost evropske umetnosti tudi na naših tleh in potrjeno važno mesto, ki pripada naši zemlji kot prehodnemu ozemlju na evropskem zemljevidu, kjer se križajo poleg ostalih tudi umetnostne poti.

Čeprav se v dobi, ki jo obravnavamo, omenja na naših tleh v virih že mnogo gradov, bi med ohranjenimi komaj našli katerega iz tega časa. Spremenjeni način življenja, spremenjene stanovanjske in tudi obrambne potrebe so narekovala prezidave in nove gradnje, ostalo pa je čas spremenil v že davno brezoblične razvaline. Med redkimi ohranjenimi razodeva razvalina gradu Planina nad Sevnico z vrsto ohranjenih oken veličino starega, še romanskega palasa, kamnoseški znaki na kamnitih kvadrnih osrednjega stolpa v Pišecah pa izdajajo njegov nastanek v 13. stoletju. Med poznoromanskimi bi morali vsaj omeniti jedra gradov Cmurek, Turjak, Žužemberk, Stari grad, Klevež in Prem.

V primeri z arhitekturo so spomeniki plastike mnogo skromnejši. Še največ se je ohranilo v tako imenovani arhitekturni plastiki, med katero lahko prištevamo romanske portale s kamnoseško obdelanimi kapitoli v Špitaliču, v Kostanjevici, v Kamniku in Domanjševcih in pleteninasti timpanon na cmureškem gradu, figuralno konzolo v Laškem, porabljeno sedaj za kropilnik, in glavo vrh strehe apside v Veliki Nedelji. V isti čas spada več ali manj tudi relief z zmajem na gradu v Cmureku. Polna plastika pa je še redkejša: milostni kip Marije z detetom v Velesovem, ki je nastal kmalu po

prelomu naših dveh romanskih stoletij, je popolnoma osamljen, a kvaliteten primer osnovni obliki lesene klade, iz katere je izrezana, podrejene figure, ki se še ni razmahnila v življenjskih gibih.

In končno slikarstvo. Monumentalnih stenskih slikarij, ki pokrivajo v tem času stenske ploskve cerkva evropskega zahoda, pri nas skorajda ne poznamo. Rahlo rožnato pobarvane stene notranjščin, včasih s črtami razdeljene na pravokotna polja, so skoraj edina dekoracija. V strogem smislu romanske so samo likovne ilustracije skupine stiških rokopisov iz 12. stoletja. V odmevih romanskega slikarstva, nastalega že v dobi gotike, n. pr. v apsidi stare župne cerkve v Turnišču v Prekmurju in v skromnem fragmentu na portalu župne cerkve v Kostanjevici, pa imamo dokaze za našo konservativnost, ki je romaniko formalno podaljšala kar za celo stoletje v primeri z zahodnimi deželami.

Meje posameznih slogov in umetnostnih obdobj je določila šele umetnostnozgodovinska znanost. Umetnostni razvoj gre kot življenje svojo pot, čeprav se v učbenikih nekje konča poglavje o romanski umetnosti in je na naslednji strani napisano »gotika«. Šele takrat, ko se je umetnost v celoti spremenila, in ne le s tem, da je morda šilasti lok zamenjal polkrožnega, lahko govorimo o novem slogu. Ker pa med njima ni ostre meje, se tudi prehod romanske umetnosti v gotiko ni izvršil nenadoma in tudi ne določeno leto. Čas od prvih desetletij pa skoraj do konca 13. stoletja lahko pri nas označimo kot dobo prehodnega sloga. Še so tu ostaline romanike, ki se jih posebno ljudski okus trdno oprijemlje, medtem pa iz tujine prodira nova gotska umetnost, ki se sprva kot tujka zapira v samostanska obzidja in še niti ne sluti, da bo potem skoraj štiri sto let na zmagoslavnem pohodu.

Spet so tu samostani, ki s svojimi novimi naselbinami prinašajo v deželo tudi napredne umetnostne ideje. Eno prvih mest pripada nedvomno cistercijanskemu redu, ki je s svojo samostansko cerkvijo v Kostanjevici na Krki sredi 13. stoletja pozidal ne samo najpomembnejši arhitekturni spomenik prehodnega sloga pri nas, temveč z njim tudi enega tistih spomenikov, s katerimi se uvrščamo tudi na tem področju med kulturne narode srednje in zahodne Evrope. Triladijska bazilika, ki je danes v razvalinah, pomeni od Stične velik korak naprej, saj je v celoti obokana, s šilastimi arkadami, ravno zaključenim prezbiterijem in dvema paroma kapel ob njem uresničila v tlorisu in v konstrukcijah prvi tipični cistercijanski arhitekturni koncept. Njeno pomembnost pa še posebno dviguje stavbni okras, ki se je zbral na neštevilnih kapitelih v obliki cvetja in listja, ki je vzbrstelo pod kamnosekovim dletom. Hladni kamen je tako oživel v prvi življenjski

toplini. Kolikor za to stopnjo razvoja morda zaostaja arhitektura križnega hodnika v Stični, ki je v sredini 13. stoletja nadomestila prvotni leseni hodnik, pa je danes žal porušena minoritska cerkev v Ptujju v istem času že skoraj popolnoma gotška.

Ko se je v teh vodilnih spomenikih izvršil do kraja stilni razvoj in se je tako naša zemlja seznanila z gotiko, so pričele tudi male podeželske podružnice v duhu časa zamenjavati polkrožne romanske apside in kvadratne prezbiterije z gotskimi mnogokotnimi in rebrasto obokanimi. Od prostorne neenotnosti, ki jo je romanika podedovala od prve krščanske arhitekture, je začel stavbni razvoj vedno bolj težiti k idealu enotne prostornine, ki ga je ob koncu srednjega veka gotška cerkev-dvorana tudi prvič v zgodovini uresničila. Plastika, ki se je pričela obujati k življenju in izvijati iz negibnih form, nam s kipoma v kapelici v Krakovem v Ljubljani in v Solčavi iz pričetka druge polovice 13. stoletja dobro ponazarja vzporedni razvoj z arhitekturo. Tudi značilni brstni list prehodnega sloga kot okras čašastega kapitela se bo že v naslednjih desetletjih razvil v odprt list. Sredina 13. stoletja je čas, iz katerega poznamo doslej najstarejše primere zidnega slikarstva pri nas. Freske v minoritski cerkvi v Ptujju z novo odkritimi v zahodni empori proštije cerkve istotam danes ne bi bile več osamljene, če bi prvih ne uničila vojna.

Tako so bili z naravnim razvojem umetnosti 13. stoletja v vseh njenih strokah dani pogoji za širok razmah gotike, ki je tudi pri nas v naslednjih treh stoletjih do kraja izčrpala vse svoje sposobnosti. Res je, da je bil v dobi romanike, ki smo jo poskušali na podlagi ohranjenih spomenikov vseh treh umetnostnih strok bežno prikazati, narod nasproti tej umetnosti še pasiven; imela pa je zanj vzgojni pomen kot predstavnik velike, naprednejše kulture, in v tem je izražen tudi njen pomen v našem kulturnem življenju.